

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР, СЫРТҚЫ САЯСАТ, ДИПЛОМАТИЯ

MODERN INTERNATIONAL RELATIONSHIP,
FOREIGN POLICY AND DIPLOMACY

СОВРЕМЕННЫЕ МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ,
ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА, ДИПЛОМАТИЯ

ҚЫТАЙ БИЛІГІНІҢ БІРІНШІ БУЫНЫ СЫРТҚЫ САЯСАТЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

УДК 327 (574:51)

Аңдатпа. Мақалада Қытай билігінің бірінші буыны сыртқы саясатының концептуалды негіздері халықаралық қатынастардағы тарихи кезеңдермен байланыстыра қарастырылады. Мао Цзэдун сыртқы саясатының даму эволюциясы көрсетіле отырып, сыртқы саяси ұстанымдары жан-жақты талқыланады. Қытай сыртқы саясаты мен дипломатиясына қатысты кейбір тарихи оқиғаларға заманауи тұрғыда баға беріліп, олардың қытай сыртқы саясатының болашақ дамуына қалай әсер еткені жазылған.

Тірек сөздер: ҚХР сыртқы саясаты, Мао Цзэдун дипломатиясы, Қытай-Кеңес қатынастары, «бір тарапқа шығу», үшінші әлем

Аннотация. В статье рассматриваются концептуальные основы внешней политики первого поколения власти Китая и ее эволюция развития, связанная с изменениями международных отношений того времени. Так же дается оценка на некоторые исторические события, касающиеся китайской внешней политики и дипломатии, и их влияние на дальнейшее развитие внешнеполитической концепции КНР.

Ключевые слова: внешняя политика КНР, дипломатия Мао Цзедуна, китайско-советские отношения, «склонения в одну сторону», третий мир

Abstract. This article discusses the conceptual basis of the foreign policy of the China's first generation and its evolution, related to the changes in the international relations of that time. Also provides an assessment on some historical events in Chinese foreign policy and diplomacy, and their impact on the further development of the concept of foreign policy of the PRC.

Keywords: Chinese foreign policy, Mao Zedong diplomacy, Chinese-soviet relations, «leaning to one side», third world

JEL: E 22, F 16, F 21

ДАЛЕЛХАН АЙБОЛАТ¹

¹Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы Дипломатия институтының PhD докторанты

Қытайдың қазіргі сыртқы саяси концепциясының өзегін тарихқа терең үңілмей, Қытай Халық Республикасы құрылған жылдардан бері қарастырған дұрыс. Бес мың жылдық тарихы бар көне өркениет иесі болып табылатын Қытайдың сыртқы саяси концепциясы әрқашан өзге елдерден өзгеше дамығанын байқауға болады. Тарихта болған барлық дерлік ұлы мемлекеттер мен империялар дәстүрлі түрде жаугершілік

саясатын жүргізіп келсе, Қытай әрқашан оқшаулану саясатын ұстануға бейім болды. Адамзат жасаған көне ғажайыптардың бірі болып есептелетін Ұлы Қытай Қорғаны да қытайлық оқшаулану саясатының нәтижесі екені анық. Тіптен, әйгілі Испан армадасынан 200 жыл бұрын атақты адмирал Чжэн Хэ бастаған, әр түрлі деректер бойынша 300-ге жуық кемелерден, 27 мың адамнан құралған Қытай флоты батысқа жеті рет саяхат

жасағанда [1, 409-417 бб.], өзге жерлерді жаулап алуды мақсат етпеген. Оқшаулану саясатының кесірінен, заман көшімен бірге дамуға қарсылық қылған Қытай XIX ғасырдың соңын ала жартылай отар елге айналды. Кей ғалымдар Қытайды толықтай отар ел болды деп пайымдайды. Территориясында АҚШ, Ұлыбритания сияқты елдердің әскерлерлері орналасқан, ішкі суларында шетелдік кемелер рұқсатсыз еркін жүзе алатын, шетел азаматтарының сот құқығының болуы, дербес сыртқы саясат жүргізе алмауы Қытайды толықтай отар ел деп санауға болады деп есептейді олар. 1820 жылдары Қытай экономикасы мен халық саны бойынша әлемде бірінші орында (ЖІӨ – \$ 228,6 млрд., халық саны – 381 млн. адам) [2, 44 б.] болғанына қарамастан, аз уақыт ішінде еуропалық державалардың отарына айналды. 1840 жылы басталған апиын соғысынан бастап, 1949 жылы Қытай Халық Республикасы құрылғанға дейінгі аралықты Қытай билігі қытай халқы үшін «қорлық ғасыры» деп бағалайды. [3] Қытай халқының басына түскен бұл «қорлықты» болашақ ұрпақ жадында мәңгі ұстасын деген мақсатта Қытай билігі аталмыш нәубетті ел конституциясының преамбуласында жазып қалдырды [4]. Сол себептен де Қытай билігінің бірінші буын сыртқы саясатының алдында отаршылдық салдарынан арыла отырып, Қытайды әлемге дербес, тәуелсіз мемлекет ретінде мойындату міндеті тұрды.

Қытай Халық Республикасы әлем біртіндеп қоскіндікті жүйеге айналып, қырғи-қабақ соғысы тұтанып келе жатқан кезде пайда болды. Жапон басқыншылығынан арылып, ұзаққа созылған азамат соғысын доғарған Қытай Халық Республикасын барша халықаралық қауымдастық бірдей құшақ жая қарсы алмады. АҚШ бастаған Батыс елдері Мао Цзэдун бастаған ҚХР-сын танымайтындығын айтып, Тайваньға барып бекінген Гоминьдан үкіметін қолдайтындығын білдірді. Сол Қытай Республикасы (民国 *min guo*) КСРО мен ҚХР арасы суи бастаған кезге, яғни 1971 жылға дейін бүкіл қытай халқы атынан БҰҰ-да өкілдік етіп келді.

Қытай сыртқы саясатының үш тағаны

ҚХР құрылған алғашқы жылдары Қытай билігіне елдің сыртқы саяси қатынастарда ұстанымдарын нақтылауға тура келді. Мао Цзэдун өзінің 1949 жылы 30 маусымында жариялаған «Халықтық демократиялық диктатурасы» атты еңбегінде қытайлық дипломатия «бір тарапқа шығу» (一边倒 *yi bian dao*) қағидасын ұстанатындығын жазды [5, 11 б.]. Аталмыш қағида сол кездегі Қытай қоғамы үшін бір-бірімен бағыттас екі жолды нұсқады. Бірі қытайлық жұмысшы табы, қала халқы, ұсақ буржуазия барлығы бірлесе отырып,

социалистік даму жолына түсу болса, екіншісі КСРО бас болған бүкіл дүниежүзілік пролетариаттар көшіне қосылып, империализм және соғыс саясатына қарсы тұру. Яғни социализм жолын берік ұстанатындығын білдірген Қытай Халық Республикасын құрылған күнінің ертеңінде 2-қазан күні КСРО телеграмма жолдап, ҚХР-сын танитындығын білдірді. 3-қазан күні КСРО мен ҚХР арасында ресми түрде дипломатиялық қатынастар орнады. 1950 жылдың қаңтар айының соңына дейін Болгария, Румыния, Венгрия, КХДР, МХР, Польша, Чехословакия, ГДР, Албания, Вьетнам сияқты социалистік лагерь елдері ҚХР үкіметін танитындығын білдіріп, ресми дипломатиялық қарым-қатынастар орнатып үлгерді. Бұл Мао төрағаның «бір тарапқа шығу» ұстанымының нақты нәтижесі екені анық.

1949 жылы 30 қыркүйекте қабылданған «Ортақ бағдарлама» (共同纲领 *gong tong gang ling*) ҚХР-ның сыртқы саяси ұстанымын айқындап берді. Аталмыш құжатта елдің сыртқы саяси ұстанымының өзегі ретінде ел тәуелсіздігі мен территориялық тұтастығын қамтамасыз ету, әлемде бейбітшілік пен мемлекеттер арасындағы тату ынтымақтастықты қолдау, сондай-ақ империалистік басқыншылық пен соғыс саясатына қарсы тұру көрсетілді. Қытайдың сыртқы саясаттағы бұрынғы отаршылдық табынан арылу мақсатында «ортақ бағдарламада» бұған дейін шет мемлекеттермен жасалған тең құқылы емес келісімшарттардың қайта қаралатындығы айтылды. «Гоминьдан үкіметі мен шет мемлекеттер арасында жасалған барлық келісімдер мен шарттар қайтадан қаралуы керек. Құжат мазмұндарын қайта тану, немесе күшінде қалдыру, өзгертулер мен толықтырулар енгізу немесе тараптармен қайтадан қол қойылатын болады» [6, 2 б.], – деп жазылды.

ҚХР өзінің дипломатиялық жолын жаңа парақтан бастайтындығын ескі дипломатиялық қатынастар мен ел аумағындағы шетелдік елшіліктер мен консулдықтарға қатысты ұстанымынан байқауға болады. 1949 жылы 1 қазанда жаңадан құрылған Қытай Халық Республикасының премьері Чжоу Энлай шет мемлекеттердің үкіметіне ресми хат жолдап, ҚХР-ның барлық елдермен дипломатиялық қатынастар орнатуға мүдделі екендігін білдіреді. Яғни Гоминьдан үкіметімен орнатылған дипломатиялық қатынастарды ҚХР өзіне мұра етіп ала-алмайтындығын, жаңа құрылған мемлекетті шет мемлекеттердің жаңаша тануын қалайтындығын білдірді. Гоминьдан үкіметі кезінде елде ашылған елшіліктер мен консулдықтар өз елдерінің ҚХР-мен жаңа дипломатиялық қатынастар

орнатылмайынша ресми танылмайтындығы, ал шетел дипломаттарына ҚХР-да уақытша тұрушы шетел азаматтары мәртебесі берілетіндігі, әрі соған қарамастан олардың жеке басының қауіпсіздігінің қамтамасыз етілетіндігі мәлімделді [5, 13 б.].

Қытай жартылай отар ел болып тұрған кезде батыс державаларымен жасасқан тең құқылы емес келісімдер мен шарттардың нәтижесінде Қытайдағы шетел азаматтары мен шетелдік заңды тұлғаларға ерекше құқықтар берілген болатын. Бұл олқылықтарды жою үшін Мао Цзэдун жаңа Қытайдың сыртқы саясатына екі қағида ұсынды. «Жеке қазан көтеру» (另起炉灶 *ling qi lu zao*) және «Үйді тазалап алған соң қонақ шақыру» (打扫干净屋子再请客 *da sao gan jing wu zi zai qing ke*) деп аталатын сыртқы саяси қағидалар Қытайды отаршылық қалдықтарынан арылта отырып, елдің сыртқы саяси даму жолын жаңадан бастау дегенді білдіреді. Жалпы Қытай халқы тұрақты сөз тіркестерін сөз арасында жиі қолданғанды ұнатады. Үш мың жылдық жазба тарихы бар қытай тілінің байлығы таусылып бермес қазына екені анық. Қытай тіліндегі әр тұрақты сөз тіркесінің астарында Қытай тарихының белгілі бір белесі жататыны сондықтан. Дәстүрге берік қытай халқы күні бүгінге дейін осы қалыптасқан әдетінен адаспай келеді. Сол себептен де қытайдың сыртқы саяси концепциясының өзегі «Жеке қазан көтеру», «Үйді тазалап алған соң қонақ шақыру» және «Бір тарапқа шығу» сынды астарлы сөздермен берілген.

«Үйді тазалап алған соң қонақ шақыру» қағидасы негізінде Қытай ескі билік тұсында шетелдіктерге берілген басымдықтардың барлығын жойды. «Ортақ бағдарламада» Қытай Халық Республикасы империалистік мемлекеттердің Қытай еліндегі ерекше құқықтары мен ықпалын рет-ретімен біртіндеп жоятындығын көрсетті. ҚХР 1950 жылы «Кеден салығы және кеден қызметі ережелерін», «Қытай Халық Республикасының уақытша кеден заңын» қабылдай отырып, сонымен қатар, сыртқы сауда-саттықты басқару және импорт-экспорт лицензия жүйелерін енгізу арқылы елдің кедендік құқықтарын толықтай өз қолдарына алды.

1950 жылы қабылданған ҚХР Қаржы комитетінің «Су жолдары қатынастарын жалпы басқару нұсқаулығы» бойынша шетелдік кемелер елдің ішкі суларына Қытай үкіметінің арнайы рұқсатынсыз кіре алмайтын болды. Рұқсатпен кірген жағдайдың өзінде кемелерге ҚХР мемлекеттік туы ілініп, тек белгіленген айлақтарға тоқтап, барлық заң ережелеріне бағыну қажеттігі нақты көрсетілді.

Сонымен қатар, шетелдіктер мен шетелдік заңды тұлғалардың Қытайдағы барлық

жылжымайтын мүліктері мен кәсіпорындары заң ережелеріне сәйкес мемлекеттің меншігіне өтті. Шетелдердің мәдени ықпалын жою мақсатында Қытайда орналасқан «АҚШ ақпараттық басқармасы», «Ұлыбритания мәдени комитеті» сияқты шетелдік ұйымдардың жұмысы тоқтатылды. Шетелдік діни ұйымдармен қатар шетел азаматтарының қаржысына ашылған мәдени, денсаулық сақтау, білім беру және қайырымдылық қорларының қызметіне тыйым салынды [5, 15 б.]. Осылайша ҚХР аз уақыттың ішінде бұрынғы отаршылдықтың қалдығы болып табылатын батыс державаларына берілген ерекше құқықтарды жоя отырып, Қытай сыртқы саясатының жаңа парағын ашты.

Күні бүгінге дейін Қытай сыртқы саясатының «темір қазығы» болып есептелетін «бес қағиданың» негізі ҚХР құрылған алғашқы жылдары қаланды. Бейбіт қатар өмір сүрудің бес қағидасын ҚХР премьер-министрі Чжоу Энлай 1953 жылы желтоқсанда Үндістан делегациясымен кездесу барысында ортаға салды. Кейін 1954 жылы маусымда Үндістан мен Бирмаға жасаған ресми сапары барысында Қытай премьері Чжоу Энлай Үндістан және Бирма премьер-министрлерімен бірлескен коммюникеқабылдап, бейбіт қатар өмір сүрудің бес қағидасын ресми түрде жария етті. «Егемендік пен территориялық тұтастықты өзара құрметтеу, басқыншылықтан өзара бас тарту, бір-бірінің ішкі істеріне араласпау, теңдік пен өзара ұтымдылықты қолдау, өзге мемлекеттермен дипломатиялық, экономикалық және мәдени қатынастарды дамыту жолында бейбіт қатар өмір сүру», – деп келетін бес қағида 1982 жылы қайта қабылданған ҚХР-ның Конституциясына мемлекеттің сыртқы саяси ұстанымының тірегі ретінде енгізілді.

«Бір тарапқа шығу» саясатын шегелеу үшін ҚХР-ның төрағасы Мао Цзэдун өзінің алғашқы шетелдік сапарын КСРО-ға жасағаны тарихтан белгілі. 1949 жылдың 16-желтоқсаны мен 1950 жылдың ақпан айының ортасына дейін созылған сапарында Төраға Мао КСРО-мен «Қытай Халық Республикасы мен Кеңес Одағы арасындағы достық одақтастық және өзара көмек туралы» және «КСРО-ның ҚХР-на несие беру туралы» сияқты бірқатар маңызды келісімдерге қол жеткізді. Келісімшартқа сәйкес Кеңес Одағы өзіне 1952 жылдың соңына дейін Қытай Чаңчүн теміржолы мен теміржолға қатысты барлық мүліктерді, және Порт-Артурда (旅顺口 *Lüshunkou*) орналасқан кеңестік әскери-теңіз базасынан өз әскерлерін шығара отырып Дальний қаласының (大连市 *da lian shi*) әкімшілік басқаруын Қытай үкіметіне беру міндетін алды. Сонымен қатар, 5 жыл ішінде Қытайға 1% жылдық өсіммен \$300 млн.

заем беретін болып келісілді [7, 37 б.]. Бір айта кететін жайт, 30 жылдық мерзімге жасасқан «ҚХР мен КСРО арасындағы достық одақтастық және өзара көмек туралы» келісімге КСРО атынан Сыртқы істер министрі А.Я.Вышинский мен ҚХР атынан сыртқы істер министрі Чжоу Энлай қол қойды. Ал Сталин мен Мао Цзэдун келісімге қол қоюдан бас тартады. Екі социалистік мемлекет арасында одақтастық орнағанымен, социалистік әлемнің қос көсемі Сталин мен Мао екеуара достық одақтастық орната алмағанға ұқсайды. Аталмыш тарихи кездесудің күесі, сол кездесулер мен келіссөздерді ұйымдастырудың басы-қасында болған КСРО-ның Сыртқы істер министрі Андрей Громыко өзінің мемуарында Сталин мен Мао бірінші кездескеннен-ақ ашық-жарқын шүйіркелесіп кете алмағанын жазады. КСРО Сыртқы істер министрі: «үлкен екіліктің» өзара қарым-қатынастарына шынайылық жетіспегендей көрінді,-деп баға береді [8, 216 б.]. Жалпы Мао Цзэдунның орыс халқын жек көретіндігін, американдықтарға ерекше тамсаныспен қарайтындығын ең жақын жандарына айтқанын кей зерттеушілер жазады. [9, 332 б.] Қос көсемнің арасындағы осынау сырт көзге көрінер-көрінбес ызғарсыз сызат Сталин қайтыс болған соң екі мемлекет арасындағы қарым-қатынастардың сууына алып келгеніне тарих дәлел.

Кеңес Одағының жаңа жетекшісі Н.С. Хрущев 1954 жылдың қыркүйек айының соңы мен қазан айының басында ҚХР-на ресми сапар жасайды. Ресми түрде КСРО басшысы ҚХР-ның құрылуының бесжылдық мерейтойына қатысуға келген болып есептелгенімен, сапардың негізгі мақсаты сызат түсе бастаған орыс-қытай қатынастарын жандандыру болатын. Сапар барысында Хрущев Солтүстік-Шығыс Қытай аймағынан кеңес әскері мерзімінен бұрын шығарылып, Қытай Шығыс теміржолы уақытынан бұрын толықтай ҚХР-ның билігіне өтетіндігін, сондай-ақ Шыңжан өлкесіндегі Қытай мен КСРО-ның бірлесіп, іске қосқан компанияларындағы Кеңес Одағының үлесі Қытайға берілетіндігін мәлімдейді. Кеңес Одағының басшысы өз тарапынан жасалған мұндай «жомарттық» Қытайдың КСРО-мен достық қарым-қатынастарын жандандыруға сеп болады деп күткен еді. Алайда Қытай билігі Кеңес Одағының бұл «сыйын» солай болуға тиіс жағдай ретінде қабылдап, екіжақты келіссөздер барысында КСРО-дан Моңғол Халық Республикасын (Қытайда «Сыртқы Моңғолия» деп атайды) Қытайға беру мәселесін көтереді [10, 50 б.]. Сонымен қатар, Мао Цзэдунның КСРО-ға қатысты салқынқанды ұстанымының одан әрі беки

түсуіне себеп болған Н.С. Хрущевтың 1956 жылы 14 ақпанда жасаған «Жеке басқа табынудың зардаптары» атты сыни ревизионистік баяндамасы. Хрущевтың жеке басқа табынушылықты сынауы Қытай елінің күн көсемі, ұлы асыраушысына айналған Мао Цзэдунның да жанды жеріне тиген еді.

«Екі жаққа ұрыс салу»

Қытай сыртқы саясатында 1956–1966 жылдар аралығындағы кезең әр түрлі сипатталады. 2009 жылы ҚХР-ның құрылғанына 60 жыл толуына орай шығарылған «Қытай сыртқы саясатының 60 жылы» атты кітапта аталмыш кезең «сыртқы саясаттың реттелу кезеңі» деп бейнеленген [7, 22 б.]. Қытай зерттеушілерінің пайымынша, «бір тарапқа шығу» қағидасы 1950 жылдардың ортасына қарай өз міндетін толықтай атқарып біткен. Елдің ішкі-сыртқы саясатында бір жолды таңдай отырып, Қытай сыртқы саяси дамудың жаңа бір белесіне шықты деп есептейді. Дегенмен, ел сыртқы саясатына арналған көптеген қытайлық еңбектерде бұл кезеңді жекпе-жек өнерінде қолданылатын «қос қолдап ұру» (两个拳头打人 *liang ge quan tou da ren*) терминімен сипаттайды. Яғни «екі тарапта ұрыс салу» дегенді білдіреді. КСРО бастаған социалистік жолды нақты таңдап, ҚХР құрылған алғашқы жылдары Кеңес Одағымен қоян-қолтық Корей соғысында «батыс басқыншыларымен» аянбай күрескен Қытай енді КСРО-ны да өзіне жау көре бастағанын аңғаруға болады. Американдық империализммен бірге кеңестік ревизионизммен күресті Қытай билігі өзіне парыз санады. Шын мәнінде, Қытай өзін халықаралық қатынаста әрқашан өзіндік ұстанымы бар жеке-дара маңызды ойыншы санайтындығын байқауға болады. Оған баяғы бес-алты жылға ғана созылған «Кеңес-Қытай одақтастығы» дәлел. Қытай социалистік әлемде өзін «кіші іні» ретінде ұстай алмайтындығын басынан бастап байқатқанын көреміз. Бес мың жылдық тарихы бар ұлы өркениет иесі болып табылатын Қытайдың өзгелермен «інілік» қатынаста бола алмайтындығы түсінікті.

Көптеген зерттеушілер Қытай-Кеңес қатынастарының сууына басты себеп Кеңес Одағы билігінің Сталинге берген сыни бағасы деп топшылайды. Алайда XX ғасырдың екінші жартысының басында халықаралық қатынастардағы болған ірі өзгерістерді естен шығаруға болмайды. XX ғасырдың 50-жылдарынан бастап Азия, Африка және Латын Америкасы елдерінде тәуелсіздік үшін күрес, отаршылдықтың салдарын жою үдерістерінің басталғаны белгілі. Сонымен қатар Шығыс Еуропада, нақтырақ айтқанда 1956 жылдың жазы мен күзінде Польша мен Венгрия сияқты

социалистік лагерь елдерінде антисоветтік оқиғалар орын алған болатын. Бұл құбылыстар Қытайдың сыртқы саяси ұстанымдарының өзгеруіне тікелей әскер етті. Әсіресе, 1956 жылғы Суэц каналы төңірегіндегі жағдай Мао Цзэдунның сыртқы саяси тұжырымдарына үлкен әсер еткенін байқауға болады. Мао Цзэдунның «аралық кешен» (中间地带 *zhong jian di dai*) атты сыртқы саяси ойы аталмыш кезең халықаралық қатынастарындағы Қытай сыртқы саясатының басты теориясы болды. «Аралық кешендер» ретінде бірі – Азия, Африка және Латын Америкасы, екіншісі – Еуропа қарастырылды. Қытай билігі аталмыш аймақ елдерінің дербес даму жолдарын таңдауды, бейбіт қатар өмір сүру ұстанымдарын қолдау қажеттігін алға тартты. Бұл Кеңес Одағының «социалистік елдер бір-бірімен тек достық қатынаста емес, одақтас әрі ағалы-інілі қатынаста болу керек» деген ұстанымына мүлде қайшы еді. Жалпы Қытайдың өз ұстанымдарын өзге мемлекетке күштеп тағуға тырыспау әдетін қытай сыртқы саясатының дәстүрі ретінде қарастыруға болады. Бүгінгі Қытай сыртқы экономикалық саясатының табысты болуына осы дәстүрлі сыртқы саяси ұстанымы себеп болса керек. Қытайлық компаниялар мен қытай инвестицияларының әлемнің кез келген елінде айтарлықтай кедергісіз жұмыс жасауы да сондықтан. Батыс мемлекеттерінің қаржы-несиелері өзімен бірге әр түрлі саяси-идеологиялық талаптарын ала келсе, Қытай капиталы тек инвестиция түрінде ғана құйылады. Сонымен қатар, Қытай бизнесі жемқорлық жайлаған экономикалық ортада да өздерін еркін сезініп жатады. Кей жылдары Қазақстанда Қытай бизнесмендерінің мемлекеттік қызметкерлерге пара беру барысында қолға түсіп, қылмыстық жазаға тартылғандары бәрімізге белгілі [11, 512 б.].

1957 жылдың басында Мао Цзэдун халықаралық қатынастарға бағытталған «үш күш» (三种力量 *san zhong li liang*) концепциясын нақтылай түсті. Үшінші күш болып табылатын Азия, Африка және Латын Америкасындағы езгі көрген ұлттар мен өз тәуелсіздігі үшін күрес жүргізіп жатқан елдерге Қытай жан-жақты қолдау көрсетіп, олармен достық қарым-қатынастарды жетілдіре беру керек деп тапты. КСРО-ға қатысты «өзара қарама-қайшылықтарды кеңесе отырып шешу» ұстанымын ұстанса, АҚШ-тан басқа капиталистік әлем елдерімен бейбіт қатар өмір сүру қағидасын ұстануды жөн көрді.

Қытайдың үшінші әлеммен достық қарым-қатынастарды жетілдіруде басты мақсаты халықаралық қатынастарда Қытай көшбасшы болатын жаңа лагерьді қалыптастыру болғаны жасырын емес. Батыс державалары мен

КСРО-ны бұрынғы империалистік саясатты жалғастырушы күш ретінде қарап, ғасырлар бойы империализмнен езгі көрген әлемнің бұдан былай өз тағдырларын өздері шешуге құқылы деген ұстанымы үшінші әлем елдерінен үлкен қолдау тапты. ҚХР аталмыш аймақта жаңадан пайда болған мемлекеттердің тәуелсіздігін бірден мойындап, тез арада олармен дипломатиялық қатынастар орнатып отырды. ҚХР құрылған алғашқы жылдары Қытаймен дипломатиялық қарым-қатынастар орнатқан мемлекеттердің саны оншақты ғана болған болса, 1976 жылға дейін Қытаймен дипломатиялық байланысы бар елдердің саны 110-ға жетті. Қытай үшінші әлемнің анық көшбасшысына айнала алмағанымен, аталмыш аймақ елдеріне қатысты жүргізген сыртқы саяси ұстанымының жемісін 1971 жылы БҰҰ-дағы заңды орнын қайтарып алу кезінде көрді. Азия, Африка және Латын Америкасы елдері ҚХР-ның БҰҰ-дағы, соның ішінде БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесіндегі орнын иеленген тұста Қытай еліне үлкен қолдау көрсетті [12]. Азия, Африка және Латын Америкасы елдерімен Мао Цзэдун тұсында орнатылған достық қарым-қатынастар Қытай билігінде бес буын ауысса да әлі күнге дейін жоғары деңгейде қалып отыр. Бас кезінде идеологиялық ынтымақтастық болып басталған достық қарым-қатынастар қазірде миллиардтаған доллар инвестиция мен сауда-саттық байланыстарына айналып отыр. Бұл кешегі Қытай дипломатиясының жемісі екені сөзсіз.

XX ғасыр 60-жылдарының басы жаңа Қытай сыртқы саясатының қиын кезеңдерінің бірі болды. 1962 жылы қазан және қараша айларында ҚХР мен Үндістан арасында шекара бойы соғыстары орын алды. Зерттеушілер аталмыш қақтығыстың басты себептері ретінде Үндістанның он төрт жасар Далай-ламаға өз елінде саяси баспана беруі мен Қытайдың екі ел арасындағы шекара сызығы әлі де ресми белгіленбеген даулы Ақсай-Чин өңірі арқылы жол салу құрылыс жұмыстарын жүргізуді көрсетеді. Алайда үнді-қытай шекара бойы қақтығыстарының Қытай сыртқы саясаты үшін ауыр салмағы көршілес екі мемлекет арасындағы қатынастардың қарулы қақтығысқа жетуі емес, Қытайдың халықаралық қатынастағы жағдайын біршама қиындатып жіберуінде болды. КСРО мен АҚШ арасындағы туындаған Кариб дағдарысы тасасында үнді-қытай шекара дауын өз пайдасына шешіп алуға ұмтылған Мао халықаралық қатынастарда қалыптасқан ауыр жағдайдың негізінде КСРО-ның қолдауына ие боламын деп күтті. Кариб дағдарысы қысқа уақыт ішінде бейбіт түрде шешіледі деп күтпесе керек. Кеңес Одағының қолдауын таппаған соң, әрі АҚШ пен Ұлыбритания

Үндістанға қару-жарақ жеткізе бастаған соң ҚХР 1962 жылы 21 қарашада бір жақты оқ атуды тоқтатады. Бұл оқиға онсыз да біртіндеп нашарлап бара жатқан кеңес-қытай қатынастарына үлкен нұқсан келтірді [13]. Қытай төрағасы Хрущевты және КСРО жетекшілерін АҚШ-қа жағу үшін Қытай мүддесін сатып кетті деп айыптаған еді.

Қытай-Кеңес қатынастарының одан бетер шиеленісуіне әсер еткен тағы бір оқиға осы 1962 жылы орын алған еді. Бұл Қазақстан мен қазақ халқының тағдыры мен тарихына тікелей байланысы бар жағдай болды. 1962 жылдың сәуір-мамыр айларында ШҰАА-ның Кеңес Одағымен шекаралас өңірі Іле-қазақ автономды округынан әр түрлі ұлт өкілдері (қазақ, ұйғыр, татар, дүнген, өзбек) қазіргі Қазақстан территориясына өтті. Бұған бірқатар себептер әсер еткен еді. Қытай үкіметінің елдің батыс өңірін қытайландыру саясаты, яғни төте жазуды латын әрпіне көшіру, ішкі аймақтардан көшіріліп әкелінген ханьдықтардың мал өрістерін тарылтуы, сонымен қатар «Үлкен секіріс» кесірінен ашаршылық пен жоқшылыққа ұрынған өңірлердің қиын экономикалық жағдайы. Алайда бұл тұста Қазақстанға өткен қазақтардың көбісі кезінде Голощекин зобалаңы кесірінен Қытайға өтіп кеткен ҚазақССР азаматтары болатын. Ол кезде Қытай мен КСРО арасындағы шекара номиналды болғанын білеміз. ҚХР-ның орталық билігі аталмыш жағдайға Кеңес Одағы консульдық қызметкерлерін кінәласа, Мао Цзэдун бұған КСРО мемлекеттік қауіпсіздік органдары арнайы ұйымдастырған акция деп баға берді.

Қытай сыртқы саясатының реттелуі

Қытай сыртқы саясатында «мәдени революция» жылдары «бір сызық, бір алқап» (一条线—大片 *yi tiao xian yi da pian*) деген атпен сипатталады. Бұл кезеңді зерттеушілер қытай сыртқы саясатының «ультрасолшыл ұстанымы» басым алған кезең деп есептейді. Аталмыш кезеңнің бас кезінде Мао Цзэдун «Кеңес ревизионизмі мен американдық империализмге» қарсы күресті Қытай сыртқы саясатының басты өзегі ретінде атады. «Мәдени революция» жылдарындағы Қытай Коммунистік Партиясының алғашқы құжаттарында Қытай басшылығы «әлемдік революция дамуының жаңа дәуірі басталды», – деп көрсетті [7, 35 б.]. Соның ішінде, әсіресе 1970 жылдардың басынан бастап, Қытай сыртқы саясатының басты ұстанымы «заманауи кеңестік социал-ревизионизммен» күрес деп пайымдады. Яғни «қос қолдап ұру» саясатынан біртіндеп ауысып, сыртқы саясатта «ортақ майдан» құруға ұмтылғанын байқаймыз.

Мәдени революция жылдары Қытай тарихы үшін ішкі саясаттың тоқырауға тап болған кезеңі ғана емес, мемлекеттің сыртқы саясаты үшін де аса қиын жылдар болды. Осы жылдары Қытай мен Кеңес Одағы ара қатынастары ашық қақтығыстарға дейін жетті. 1966 жылдың тамыз айынан бастап Пекиндегі КСРО елшілігі үздіксіз қоршауға алына бастады. Пекин жастары мен әскерилер дауыс ұлғайтқыштар көмегімен елшілік қызметкерлеріне қыспақ көрсетіп, өмірлеріне қауіп төндірді. Кеңес Одағы Қытайдағы елшісін кері шақыра отырып, елшілік және ҚХР-дағы КСРО сауда өкілдігі қызметкерлерінің әйел, бала-шағаларын елден шығарып алды. 1967 жылдың ақпанынан бастап елшілік қызметкерлері Пекин көшелеріне шығудан қалды. Себебі Қытай билігі елшілік қызметкерлерінің өмір қауіпсіздігіне кепілдік бере алмайтындықтарын ашық айтқан еді.

1968 жылы ҚХР құрылғаннан кейін КСРО мен Қытай арасында алғаш рет сауда келісімдері жасалған жоқ. Екі ел арасындағы сауда жекелеген тауар түрлеріне жасалған келісімдер негізінде жүргізіле бастады. 1970 жылы ҚХР мен КСРО арасындағы сауда айналымы тарихтағы ең төменгі деңгейге жетіп, бар болғаны 41,9 млн. рубльді құрады [14].

1968 жылы социалистік әлем елдерінің бірі Чехословакияда болған Прага көктемі оқиғасын Мао Цзэдун КСРО-ға қатысты сыртқы саяси ұстанымына қару ретінде пайдалануға тырысты. Кеңес әскерлерінің Чехословакияға енгізілуін Мао Москваның Қытайдың ішкі істеріне араласуы мүмкін екендігін дәлелі ретінде көрсетті. 1968 жылы 30 қазанда Чжоу Эньлай «Кеңес Одағынан нені күтуге де болатынын, тіпті Қытайға қарсы соғыс ашуы мүмкін екендігін» ресми мәлімдейді.

Бұл кезде Қытай мен КСРО арасындағы теке-тірес тек ресми мәлімдемелерде ғана көрініс тапқан жоқ. Екі мемлекет арасындағы шекара бойында, әсіресе Уссури өзені бойындағы жағдай да шиеленісе түсті. Қытай төрағасының мұндай өктем әрекеттерге баруына қытай қарулы күштерінде болған үлкен оқиғаның әсер еткенін атаған жөн. ҚХР 1967 жылы маусым айында алғаш рет сутегі бомбасын сәтті сынақтан өткізген еді. Бұл Қытай билігінің өз-өзіне сенімділігін арттырғаны рас.

Қытай сыртқы саясатындағы шиеленісті жағдай тек КСРО-мен ғана болған жоқ. «Мәдени революция» бастала салысымен Қытай өзінің барлықдерлік шетелдегі елшілерін кері Пекинге шақырып алды. «Мәдени революция» тұсында Қытай өзінің бұған дейін ресми түрде дипломатиялық қатынастар орнатқан көптеген елдерімен қарым-

қатынастары шиеленісті жағдайға жетті. 1967 жылы тамызда ондаған мың адам Ұлыбритания өкілдігін қоршап алып, қызметтік ғимараттарын өртеп жіберді.

Революцияшылар Болгария, ГДР, Вьетнам, КХДР, Моңғолия, Польша, Чехословакия сияқты «социалистік одақтас» мемлекеттердің елшілігіне, дипломаттары мен корреспонденттеріне де қыспақ көрсетсе, басылымдарда Қытай билігі барлық социалистік елдерді «ревизионизмге» кінәлады.

Үшінші әлем елдері ішінен «мәдени революционерлердің» ерекше қаһарына Үндістан ілікті. Себебі, 1967 жылы тамыз–қыркүйек айларында үнді-қытай шекара бойында тағы да ірі қарулы қақтығыстар орын алған еді. Пекиндегі Үндістан елшілігі «революциялық тобыр» тарапынан қыспаққа ұшырады. Сондай-ақ, ресми Пекин 1963 жылы құрылған Малайзия Федерациясын да таныған жоқ. Ал 1967 жылы Малайзия мен КСРО арасында дипломатиялық қатынастар орнаған кезде Пекин бұны «ревизионистік Кеңес Одағы реакцияшыл Малайзиямен бірлесе отырып, Қытайды құрсауға алмақшы» деп сипаттады. Сонымен қатар ҚХР бұл кезеңде капиталистік елдермен де, әсіресе Ұлыбритания және Франциямен онсыз да әлсіз қарым-қатынастарын одан әрі қиындатып алды. Бұған дейін кең ауқымды экономикалық байланыстар орнатқан Жапониямен де қатынастары нашарлап кетті.

Қытай мен КСРО арасындағы шекара бойы ашық қарулы қақтығыстар 1969 жылдың наурызында Даман аралы бойында орын алды. Әскери әрекеттердің басталуына екі мемлекеттің ресми билігі бір-бірін кінәлағаны белгілі. Алайда бүгін кей қытай тарихшылары соғысты қытай тарабы бірінші болып бастағанын мойындайды. Тіпті Қытай КСРО-мен соғысқа 1968 жыл бойы тыңғылықты дайындалғаны айтылады. Осы жылы тамыз айында дәл сондай шекара бойы Кеңес-Қытай қарулы қақтығысы қазақ-қытай шекарасында, Жалаңашкөл аймағында орын алды. Бұдан әрі Қытай басшылығы Кеңес Одағымен қарулы ойын ойнағанын доғарады. Қытай билігі КСРО-мен ұзаққа созылар қанды қырғынға дайын болмаса керек. Алайда бұл қарулы қақтығыстар жалпы халықаралық қатынастарда үлкен өзгеріске алып келді.

Қытай-Кеңес қарым-қатынастарының ашық қарулы қақтығысқа ұласуы Батыс әлемінің ҚХР-на қатысты ұстанымының күрт өзгеруіне әкелді. 1969 жылдың қарашасында АҚШ Тайвань бұғазын патрульдеуді тоқтататындығын ресми жариялайды. Кейіннен 1970 жылдың 8 қаңтарында Варшавадағы АҚШ елшілігінде елшілер деңгейіндегі АҚШ пен ҚХР

арасындағы келіссөздер өтеді. Нәтижесінде АҚШ мемлекеттік департаменті қытайлық кейбір тауар түрлерінің Америкаға экспортталуына рұқсат береді. Өз кезегінде ҚХР төрағасы Мао Цзэдун американдық журналист Э. Сноуға АҚШ Президенті Р. Никсонмен жолығуға дайын екендігін мәлімдейді.

1971 жылы наурызда американдықтардың Қытайға баруына рұқсат берілсе, 14 сәуірде ҚХР-на қойылған сауда эмбаргосы алынып тасталды. Сонымен қатар, АҚШ үкіметі ҚХР-ның Қауіпсіздік Кеңесінің тұрақты мүшесі ретінде БҰҰ-дағы құқығын қалпына келтіруге қарсы емес екенін білдіреді. Тек Бас Ассамблеяда Тайваньның орны сақталып қалуын шарт етіп қояды. Алайда 1971 жылы 25 қазанда БҰҰ Бас Ассамблеясының басым даусымен Тайваньды БҰҰ-нан шығара отырып, ҚХР-ның БҰҰ-дағы құқығы толық қалпына келтіріледі. Бұл Мао Цзэдунның үшінші әлемге қатысты ұстанған «үш күш» саясатының жемісі екені анық. Сондай-ақ, 1971 жылы Г. Киссинджердің Пекинге жасаған екі құпия сапары нәтижесінде 1972 жылдың ақпанында АҚШ Президенті Р. Никсонның Қытайға ресми сапары орын алып, екі мемлекет арасында жоғары деңгейлі қарым-қатынастар орнады.

Мао Цзэдунның тұлғасы қарама-қайшылықтарға толы екеніне тарих куә. Бір қарағанда, жан-жағының бәрін жау көрген, ешкіммен шынайы қатынас орнатпайтын, соғысқұмар тұлға көрінгенімен, Маоның Қытайдың қазіргі деңгейге жетуіне қосқан үлесі айрықша екенін мойындау керек. Ел экономикасы мен халық тағдырына орасан зор қасірет әкелген «Үлкен секіріс», «мәдени революция» сияқты авантюристік саясаттарын есептегенде, сыртқы саясатта халықаралық қатынастардағы жағдайды Қытай мүддесі үшін аса оңтайлы пайдалана білгеніне көз жеткізуге болады. Мао билік еткен ширек ғасырлық уақыттағы қытай сыртқы саясатын «бір тарапқа шығу», «қос қолдап ұру», «бір сызық, бір алқап» деп үш кезеңге бөлер болсақ, әр сыртқы саяси концепция сол кездегі халықаралық жағдай талаптарына жауап бергендігін, кейде ойын ережесін өзі өзгерткендігін байқаймыз. ҚХР құрылған алғашқы жылдары «социалистік әлем жағына шыға» отырып, КСРО-ның көмегімен ел іргесін бекітіп, қорғаныс саласын күшейтіп алса, 1960 жылдары КСРО-дан біртіндеп алшақтап, екі әлемнің арасында саяси ойын ойнады. Үшінші әлем саясаты арқасында биполярлық әлемдік құрылымға өзгеріс енгізе отырып, Қытайды алдымен аймақтық державаға айналдырса, артынан Қытайдың біртіндеп «тәуелсіз әрі дербес» жаһандық полюске айналуына жол бастады. 1960 жылдардың соңын ала үнді-қытай, кеңес-

қытай шекара бойы қарулы қақтығыстары сияқты шығыны аз шиеленістерді ұтымды пайдалана отырып, ешқандай саяси-идеологиялық ұстанымдарын өзгертпей-ақ, АҚШ бастаған Батыс әлемімен тең құқылы қарым-қатынастар орнатты. Осылайша, Мао Цзэдун өмірінің соңына қарай Батыспен тең деңгейлі қарым-қатынастар орнатып кетпегенде, 1978 жылы Дэн Сяопин «есікті бірден ашып жібере» алар ма еді. Егер Мао

Цзэдун билігінің соңына дейін сыртқы саясатта «бір тарапқа шығу» тұжырымын ұстанып қалғанда, Қытай 1990-жылдары КСРО-мен бірге құлар ма еді. Ондай жағдайда бүгінгі халықаралық қатынастардың қандай боларын елестетудің өзі қорқынышты. Демек Қытай билігінің бесінші буыны Си Цзиньпиннің «Қытай арманы» бүгіннен бетер алшақтай түсер еді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ian Morris. Why the West Rules – for Now. The patterns of history, and what they reveal about the future. –New York: Farrar, Straus and Giroux, 2010. 720 p.
 2. Angus Maddison. Chinese Economic Performance in the Long Run, 960-2030 AD, Second Edition, Revised and Updated. - OECD Development Centre, 28 Sep 2007. 196 бет.
 3. ҚХР Төрағасы Си Цзиньпиннің 2014 жылы 28 наурызда Германияға сапары барысында Корб қоры алдында сөйлеген сөзі. 习近平:历史是最好老师给每一个国家未来的发展提供启示.– Режим доступа: http://news.xinhuanet.com/2014-03/29/c_1110007614.htm (01.05.2017)
 4. Қытай Халық Республикасының Конституциясы.
 5. Ж.Кәрібжанов, Н.Мұқаметханұлы. Қытайдың сыртқы саясаты және Қазақстанмен қатынасы (2000-2010 жылдар). – Алматы: «Қазақ университеті», 2013. 254 бет.
 6. 谢益显. 中国当代外交史 (1949-2009). – 中国青年出版社, 2009 年. 562 页.
 7. 王逸舟, 谭秀英. 中国外交六十年: 1949-2009. – 北京: 中国社会科学出版社, 2009 年. 280 页.
 8. А.А.Громыко. Памятное. Испытание временем. Книга 2. – Москва: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2016. – 560 с.
 9. М.Ж. Абдиров. Китай в современном глобальном мире. – Алматы: «Қазақ университеті», 2013. 422 с.
 10. Ю.М. Галенович, Два «первых лица»: Хрущев и Мао Цзэдун. – Москва, Институт Дальнего Востока РАН, 2012. 322 с.
 11. А. Далелхан. Қытай Халық Республикасының «жұмсақ күші» және оның қазақ-қытай қатынастарында олар орны // Жылсайынғы жас ғалымдарға арналған «Интеллектуалды көшбасшылық: Қазақстан дамуының жаңа кезеңі» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференциясы материалдарының жинағы. I том. – Астана, 26.02.2016. 511-516 беттер.
 12. 贤齐.毛泽东外交思想及. - Режим доступа: http://www.china.com.cn/guoqing/maozedong/2011-12/23/content_24232748.htm (03.05.2017)
 13. 蒋丽平. 毛泽东关于三个世界划分理论与二十世纪七十年代中国外交战略调整//《当代中国外交》— 中央文献出版社, 2007年, 第548页
 14. Ю.М. Галенович, История взаимоотношений России и Китая (в 4-х книгах), книга 3-я, Москва, «Русская панорама», 2011.
-